

VÁNYOLÓS ENDRE

MODERN (VÁROS)ÉPÍTÉSZET AZ ERDÉLYI SZÉLEKEN, A VÉGEKEN

Új település(rész), új (köz)tér és épület
a történeti tájban

Az új településeket, településrészeket a motorizációra, az új közmű-infrastruktúrára hangolt, hatékony térbeli-funkcionális struktúra, a kartéziánus utcahálózat és racionális, de néha merev területhasználat jellemezte, már a tervezési szakaszban is.

Bevezető

■ Adott művelődéstörténeti korszak, építészeti stílus, irányzat vagy mozgalom kialakulásában, annak a létezésében vannak helyek, helyzetek, amelyek központi szerepet játszanak. Mások marginálisak, azaz kevésbé meghatározóak. Ez utóbbiak azonban gyakran izgalmasabbak, amint és ahogyan az ideológiai teljességet, kizárólagosságot feloldják, megszelídítik, a helyhez, annak jellegéhez igazítják.

A modern építészettel is talán ez történt Erdélyben. Részben kissé megkésve és kevésbé reflektorfényben, a szélek, a végek szellemiségéhez igazodva, nem vegytisztán, néha új jelentésekkel gazdagodva alakította a helyet, illetve alakult a helyhez.

Jelen írás a két világháború közötti időszak olyan, a modern mozgalomhoz, annak gondolatosságához köthető települési-területi és táji jelenségeket, azon belül jellegzetes épületeket és urbanisztikai terveket vizsgál meg, mutat be és helyez talán új megvilágításba, amelyek hatása a településfejlődésben, tágabb térbeli-időbeli táji kontextusban is jelentősnek bizonyult, illetve továbbra is bizonyulhat.

Kontextus

A hely, helyzet, ahol ezen tervek elkészültek, (város)építészeti alkotások létrejöttek, az első világégést követő időszak alapvetően tradicionális, önmagába zárt, de lassan mégis urbanizálódó, változó (kis)városi környezete. Ez a sokré-

tű – társadalmi, gazdasági, vallási-etnikai, politikai stb. – feszültségek közepette is a szélek, a végek időtlen létezését élte. Ide a nagyvilág változásai csak lassan, megkésve és részben átalakulva, megszűrve jutottak el. Bár ezen időszak rövidebb és zaklatottabb, mint az Osztrák–Magyar Monarchia megelőző fél évszázada, az új román államban a modernizációs, intézményépítési, terület- és településrendezési, valamint fejlesztési folyamatok hasonlóan jelentős hatást gyakoroltak adott települések, illetve a tágabban vett terület alakulására. Ezen jelenségeket, változásokat a szakmai közbeszédben és gyakorlatban megjelenő új elvek, elméletek alakították, keretezték. Ez utóbbiak egy része a modern mozgalomhoz köthető, azon belül is a CIAM¹ meghatározó, 1933-as kongresszusán kiadott Athéni Charta² dokumentumaiban fogalmazottakhoz. Ezek a funkcionális város problematikájával foglalkoznak, miután lefektették a lakhatóság, lakóépület- és lakónegyed-tervezés és -építés alapelveit. Az Athéni Charta a várost tágabb területi, regionális összefüggésében szemléli, öt alapfunkcióját (a lakás, a munka, az üdülés, a közlekedés és a történeti emlékek megőrzése) határozta meg. A funkcionális város megtervezésben ezek figyelembevételét javasolta. A történeti emlékek megőrzésének kérdése is megjelent az új, funkcionális város tervezésében, ami egyértelmű elmozdulást jelez a történeti városszövethez való kezdeti, szelőségebb, ideologikusabb viszonyulásban, amely pár évvel korábban Le Corbusier párizsi Plan Voisin tervében fogalmazódott meg a leglátványosabban.³

A két világháború közötti időszakban az erdélyi építészeti valóság szempontjából releváns magyarországi, illetve romániai építészeti sajtóban, a legfontosabb szaklapokban, a *Magyar Építőművészetben*,⁴ az *Arhitectura*⁵ vagy az *Urbanismul*⁶ folyóiratokban folyamatosan jelentek meg az urbanisztikai vonatkozású írások. Esetenként különálló lapszámot kap ez a tematika, és néha akár erdélyi helyszínről, épületről is szólnak az írások.⁷ Hazai építészek, mérnökök, művészek írásai, kutatásai jelennek meg nemcsak a folyóiratok hasábjain, hanem kerülnek bemutatásra rangos nemzetközi találkozók⁸ is. Egyúttal fontos kiemelni a romániai és magyarországi (város)építészeti-köztérrendezési tervpályázatokat,⁹ amelyek a korábbi, első világháború előtti időszakban, az Osztrák–Magyar Monarchiában elterjedt gyakorlathoz hasonlóan számos erdélyi város arculatát alakították ezen évtizedekben.

Terület- és településrendezés, köztérépítészet az erdélyi széleken, a végeken

■ A modern építészet újszerű, a „zöldben lebegő” városi villaépület-tipológiája talán annak legismertebb eleme. Ennek néhány kiemelkedő példájával Erdélyben is találkozunk, alapvetően nagyvárosi környezetben.¹⁰ Az első világháborút követő időszakban, a korábbi évtizedekben megállapodott, napjainkban történetinek tekintett tájban azonban nemcsak az új, a hagyományokkal deklaráltan szakító modern (köz)épületei jelennek meg, hanem új, esetenként újszerűen átrendezett-megújított (köz)terek is azok körül, a tájat átformáló településrészek, főleg lakó- és ipari övezetek, illetve az összekötő települési és területi közmű infrastruktúra-létesítmények is. Az új, átalakított közterek az ekkor Európában általánosan érvényes városépítészeti elvekhez köthetőek, amelyeket a modern mozgalom funkcionális városának racionális gondolata jelentősen, de nem kizárólagosan alakított. A közterek, a be nem épített terek, az ezeket meghatározó térbeli és funkcionális szerkezet, eltérően az épületektől, kevésbé jellemezhető-

ek karakteres, könnyen felismerhető modern építészeti jegyekkel, a szabad, be nem épített, általában zöld térben „lebegő” épülettől, a hagyományos teleszervezetű és beépítési módozattal szakító mintázattól eltekintve. Helyesebb talán a hagyományos településszerkezetbe pontszerűen beillesztett modern épületek és a funkcionális városépítészeti elvek által alakított, mintsem egyértelműen modernnek nevezhető köztérrendezésről beszélni.

Ebben az időszakban a tervezés, az építés az épületbelső részletszintjétől egészen a köztéri, a települési-területi léptékig terjed; változatos és átfogó jellegű, a régi világ radikális megváltoztatását célzó modernizáció gondolatának jegyében történik. Ennek részeként az erdélyi szakmai közbeszédben és gyakorlatban is fontossá válik az új (város)építészet kapcsolata a történelmi településszövettel, amint azt a kolozsvári Főtérrre vonatkozó tervpályázatok is jól példázzák.

Az új román állam központosító-homogenizációs eszköztárában a modern terület és településrendezés is megtalálható. Bár valószínűleg azok komplexitása és a gyakorlatba ültetéséhez szükséges gazdasági-politikai körülmények, rendelkezésre álló időszak rövidege miatt kevésbé gyakori, és ezek hatása nem mérhető az első világháborút megelőző modernizációs vagy a másodikat követő szocialista urbanizációs, illetve iparosítási tevékenységhez. Ezekben az évtizedekben is létesülnek új települések, településrészek, és készülnek újszerű terület- és településrendezési tervek. Az új települések nagy része rurális jellegű, telepes falu, amilyenek főleg a síkvidékeken, a földreform következtében kialakuló új mezőgazdasági területeken jönnek létre, de jelentősek a városok szélein megjelenő telepek is, amelyek részben mezőgazdasági, részben pedig ipari jellegűek. Az új településrészek főleg olyan lakó- és ipari övezetek, amelyek gyakran a városszéleken található, korábban, a századfordulón létrejött kertvárosi köztisztviselő-telepek vagy ipari-közüzemi területek, ritkábban egészségügyi intézményi együttesek folytatásaként jönnek létre, bővülnek. Mindez nemcsak a nagyobb városokban történik, mint amilyen Kolozsvár (a századfordulón elkezdett Tisztviselőtelep és Klinikák folytatása-bővítése), Brassó (az Astra gépjárműüzem, illetve az IAR repülőgépgyár-telepe), hanem a kisebb vidéki városokban is.¹¹ Az urbanizáció, a belterület növekedése új teleszervezetet, utcahálózatot és a közmű-infrastruktúra összehangolt tervezését, kialakítását feltételezte. Az új településeket, településrészeket a motorizációra, az új közmű-infrastruktúrára hangolt, hatékony térbeli-funkcionális struktúra, a kartézianus utcahálózat és racionális, de néha merev területhasználat jellemezte, már a tervezési szakaszban is. A majd fél évszázaddal később joggal hírhedtté váló fogalom, a „szisztematizálás” már ekkor megjelenik a romániai szakmai közbeszédben, az elméletben és kisebb mértékben a gyakorlatban Erdélyben is, a hatékony, észszerű terület- és településrendezés szinonimájaként. Valószínű, hogy mindez nemcsak a modern építészeti elvektől vezérelve történt, hanem közrejátszott a harmincas években elterjedő birodalmi-monumentális (város)építészet hatása is.

A román főváros vagy a regionális központok mellett számos kisebb, vidéki jellegű település esetében is készül szisztematizálási terv, amelyek közül Erdélyben talán Sepsiszentgyörgy rendezési terve a legismertebb. A Constantin Nichitovici építész koordinálta csapat által 1940-re elkészített terv nagyléptékű, átfogó rendezést-fejlesztést javasol, amelynek a kulcselemei a belterület lakóövezetekkel való jelentős bővítése és a városközpont rendezése. Ez utóbbinak része olyan központi zöldfelület, városi park kialakítása, amelyben helyet kap hat egy új közigazgatási palota a nyugati oldalon és vele szemben egy új ortodox

templom a tér keleti, alsó oldalán, mindezek úgy, mint az új román államhatalom intézményei. Az átfogó szemlélet, az összetett gazdasági-szociális, közegészségügyi, esztétikai és szociális-adminisztratív jellegű megújítás, a funkcionális övezetek egyértelmű szétválasztása az Athéni Charta szellemiségének köszönhető. A terv a szisztematizálás mellett új emlékművek, középületek telepítését is előírta, de ezek a második világháború kitörése miatt nem valósultak meg.

Új torony a városi (köz)téren, új (épített) tárgy a tájban

■ A modern villa, illetve a hasonlóan kialakított középületek nemcsak az újszerű külső és belső miatt érdekesek, értékesek, hanem telepítési szempontból is. Azaz a maga körül létrehozott zöld, nyitott, be nem épített tér miatt is, ami egy sajátos, szellősebb, a meglévő, hagyományos épített környezethez illeszkedést nem igénylő beépítési mintázatot eredményez a tájban, főleg azon nagyvárosi, kertvárosi környezetekben, amelyek koherensen, egységesen ebben az időszakban épültek ki. Ez a mintázat jelentősen eltér a hagyományosan sűrűbb és zártabb, a telekhatáron történő beépítési módozattól, amely az évszázadok során szervesen kialakult és továbbfejlődött történeti településrészeket jellemzi. Hasonlóan izgalmas, bár nem mindig újszerű a modern épületek pontszerű illeszkedése, téralakító szerepe a történeti épített környezetben. A modern kompozíció jellegzetes horizontális és vertikális, letisztult, díszítés nélküli felületei és tömegkialakítási elemei néha térbeli hangsúlyként fogalmazódnak meg az újrászabott köztéren, az utcafronton, a historizmus által korábban lezártak hitt történeti városképben.

A két különböző telepítési-illeszkedési helyzet és módozat eredményeképpen jelennek meg a hagyományos épített tájban újszerű (épített) tárgyként a modern lakó-, ipari vagy középületek, illetve általában ez utóbbiak esetében az archetipikus elem, az újraértelmezett torony mint a modern építészetnek a közösség számára leginkább látható, közérthető tartozéka a köztéren.

A torony archetípusát a történeti városképben a kolozsvári Akadémiai Kollégium épületegyüttese fogalmazza újra talán legsikeresebben, és teszi az úgynevezett „Múzsák tornyát”¹² az egyetem központi épülete előtti városi köztér meghatározó vertikális elemévé. A kollégium az egykori, állandó, a 19. századi első „kőszínház” kolozsvári helyén, annak akkor még álló, ép falait részben használva épült meg, miután a romos és felújítani nem kívánt részeket lebontották az 1930-as évek közepén. Az új épületegyüttes megépítése egy nagyobb léptékű urbanisztikai beavatkozási terv részét képezte volna, amely a tágabban vett szomszédságot, a teljes városszöveti tömböt érintette volna, de nem valósult meg¹³. Az 1934 és 1937 között Georges Cristinel építész tervei alapján felépült jelenlegi épületegyüttes sík, puritán felületeket alakított ki, nagyrészt díszítőelemek nélkül vagy azokat koncentráltan elhelyezve, egy szép arányokkal rendelkező toronnyal a kompozíció meghatározó komponenseként, a modern építészet és az akkor már jellemző monumentalitás jegyében. A belső udvart arkádok szegélyezik, elválasztják az épület két meghatározó tömegét, és finoman átvezetnek a külső, részben fedett terekbe, a pergolával és vízfelületekkel kialakított kertrészekbe. A saroktelekre való telepítés, a belső udvar és a külső utca közti kapcsolat nem egyszerűen megváltoztatta, hanem gazdagította a kolozsvári egyetem főépülete előtti történeti köztér arculatát.

Az egykori görögkatolikus, ma ortodox rítusú templom tornya Csíkszeredában ugyancsak egy új térjel. Modern építészeti alkotás a történeti városképben. A templomot az 1920-as évek végén a Mikó-vár és a régi vásártér közötti mocsaras terület lecsapolásával létrehozott új zöld felület, a városi közpark szomszédságában építették meg. A helyi építész, Berek Ferenc tervei alapján 1938-ban megépült templom¹⁴ újszerűen alakítja ki, értelmezi át a belső teret úgy, hogy közben továbbra is megfeleljen a szigorú liturgikus igényeknek. A finoman megkomponált tömegében az íves bevilágítókkal és oszlopsorral szegélyezett többszintes torony vertikális szervezőelem, amelyet a belső, szakrális tér felett a toronyhoz hasonlóan kialakított, addig szokatlan, modern lapostető egyensúlyoz, megemelt, központi, kör alakú bevilágítóval. E kis templomot különösen izgalmassá, kivételessé teszi a modern építészeti nyelvezete, eltérően a két világháború közötti évtizedekben Erdélyben a román nemzeti (ún. „neobrâncovenesc”, vagyis a román nemzeti) stílusban megépült ortodox és görögkatolikus templomok nagy többségétől.¹⁵

A torony nemcsak a kulturális vagy vallási rendeltetésű középületeknél található meg, mint fontos kompozíciós elem, és nemcsak az adott épületegyüttesben, hanem a városképben, a környező tájban is jelen van olyan ipari és közmű-infrastruktúra épületek részeként, mint amilyen a halmi vonatállomás, a kolozsvári reptér vagy a brassói repülőgépgyár-, későbbi traktorgyár épületegyüttese.¹⁶

Kiemelkedő példája Háromszéken az „új (épített) tárgynak a tájban” az 1935 és 1938 között Torján, a mai Bálványosfürdön a Vöröskereszt számára Grigore Ionescu építész tervei alapján megépült tüdőbeteg-gondozó szanatórium. A Kovászna-hegység lábánál a többszintes, nagy épület egy éppen kikötni készülő óceánjáró hajóra emlékeztet: a fiatal építész az akkoriban divatos „Streamline” modern építészeti tervezési témát jeleníti meg az egyedülálló természeti környezetben. A tervező az épületet alagsorra, földszintre és három emeletre osztotta. A legfelső emeleten egy fedett terasz volt, ahonnan hihetetlen panoráma nyílt a hegyekre és az üdülőhelyre. Az épületkomplexumot különböző pihenésre és kikapcsolódásra alkalmas létesítményekkel együtt tervezték és építették. A holisztikus tervezési szemlélettel összhangban, a tájjal közös működést erősítik a helyszínt a Szent Anna-tóval, illetve a sepsibükszádi vonatállomással összekötő, az épületegyüttesrel egyidejűleg elkészült utak. A helyszínre a betegek vonattal utaztak Sepsibükszádig, ahonnan egy másik jármű szállította őket hegyi szerpentinen át a szanatórium kapujáig, egyfajta „beavatási” folyamat, már-már szertartás részeként.

Az ikonikus épületet az 1980-as évek közepén szállodává alakították át, tömegében megváltozott, és az eredeti modern építészeti jegyek csak nyomokban ismerhetők fel a jelenlegi épületegyüttesben.

Zárszó, következtetések

■ A modern (város)építészet Erdélyben a korábbi évtizedekben megállapodott, napjainkban már történetinek tekintett tájba nemcsak az új, az építési hagyományokkal deklaráltan szakító modern (köz)épületeit illesztette be, hanem újszerű (köz)tereket is létrehozott. Sőt néha a tájat jelentősen alakították az Athéni Charta szellemiségében fogant funkcionális város elvei szerint épült új telepek, településrészek. Bár főleg lakó- és ipari övezetekről volt szó, jelentősek voltak az összekötő települési és területi közmű-infrastruktúra létesítményei is. Erdély urba-

nisztikailag is változott, és ez természetes módon vonta maga után a táj változásait. Ennek ellenére ezek a változások ma már lassan százéves múltra tekintenek vissza, így lassan maguk is a történeti táj részeivé kezdenek válni.

■ JEGYZETEK

1. A CIAM a Congres Internationaux d'Architecture Moderne rövidítése, azaz magyar fordításban a Modern Építészet Nemzetközi Kongresszusa volt 1928-tól 1959-ig.
2. A modern mozgalom esetében az építészet új, korszerű útjának keresése logikusan vezetett az urbanisztikai-városépítészeti kérdések irányába. Ezekkel foglalkozott a CIAM soron következő, IV. kongresszusa, amelyet *A funkcionális város* címen, az Athén és Marseille közötti hajóúton, a „Patris” nevű hajó fedélzetén tartottak meg 1933-ban. A kongresszus dokumentuma az Athéni Charta nevet kapta. Évtizedeken keresztül, a második világháborút követő években is ez volt a városépítészeti tervezés elméletének és gyakorlatának közös alapja.
3. Le Corbusier 1925-ben Plan Voisin néven dolgozza ki Párizs, a francia főváros központjának a radikális átalakítási városépítészeti tervét. A „tabula rasa” jellegű terv célja a történelmi városrészek lebontása és a helyükön kereszt alaprajzú, modern, magas toronyházak építése volt. Az utópisztikus terv nem valósult meg, de a későbbiekben nagy hatást gyakorolt a modern építészetre és várostervezésre.
4. A *Magyar Építőművészet a Tanulmányok, értekezések, cikkek, beszámolók* címet viselő első részben tartalmazott település- és területrendezési, illetve tájépítészeti súlypontú írásokat.
5. A szakmai szemle alcíme, a *Trimestrial de arhitectură și urbanism* is jelzi, hogy az urbanisztikai tematika is jelen van a folyóiratban.
6. A kimondottan urbanisztikai szakfolyóirat teljes címében a *Monitor al Uniunii Orașelor din România* is szerepel, mintegy utalva a kiadó szakmai szervezetre.
7. Lásd Kaffka Péter: *Kolozsvári Mátyás király-tér forgalmának rendezése*. Magyar Építőművészet 1942. 7. sz. 143–144.
8. Cincinat Sfințescu mérnök, egyetemi oktató és kutató az egyik olyan neves román szakember, aki számos nemzetközi találkozón részt vett, és akinek terület- és településrendezési tematikájú elméleti és gyakorlati munkássága ebben az időszakban úttörő jellegű és előremutató volt. Ő az, aki bevezette a *superurbanizmus* fogalmát a területrendezés kezdeti megnevezéseként. Erdélyi vonatkozásban fontos az 1922-ben megjelent *Orașele Transilvaniei și Bucovinei (din punct de vedere edilitar)* című értekezése (Buletinul A.G.I.R. IV. 1922. 7–9. sz. 469–492.)
9. Ezen időszak erdélyi tervpályázati jelensége, gyakorlata szempontjából releváns és izgalmas esetek voltak a Kolozsváron az új görögkeleti székesegyházra és környezetére 1923-ban kiírt, illetve az új közigazgatási palotára és a Főtér átalakítására szabott 1940-es, illetve az 1942-es tervpályázatok, ha ezek nem is kötődnek teljesen a modern mozgalom gondolatosságához. A pályázatok nemcsak az új épületek, hanem az általuk kialakított köztér tervezését is magukban foglalták. Az előbbi kettőre a román, míg utóbbira a magyar adminisztráció alatt kerül sor. A katedrális végül csak a harmincas évekre épült meg, Kolozsvár főterét pedig a mai napig nem alakították át.
10. A kiemelkedő „zöldben lebegő” erdélyi modernista villák közt említhetjük a Bodea- (Victor Smighelschi, 1938), a Roșca- (Georges Cristinel, 1930), illetve a Tătaru- (Lazár Elzy és Gio Ponti irodája, 1938) villát Kolozsváron, de a kisebb, vidéki városokban is találni néhányat, mint például a dévai Petru Groza-villát vagy Székelyudvarhelyen a deco-modernista és regionális jegyeket is viselő Böhm-házat (Franz Litz, 1932-33).
11. A kisebb erdélyi városok közül ilyen Csíkszeredában a Tisztviselőtelep, Sepsiszentgyörgyön az új kórház épületegyüttese és környezete vagy Marosvásárhelyen a századfordulón kialakuló, majd a két világháború közötti évtizedekben bővülő kertvárosi részek.
12. Lásd Georges Cristinel: *Colegiul Academic Regele Carol al II-lea din Cluj*. Arhitectura 1938. 12. sz. 21–24.
13. Kolozsváron az új városháza 1939-es és 1942-es tervpályázatainak bemutatott munkák köztérépítészeti komponensei a történeti városszövet jelentős átalakítását, megbontását javasolták, részben a kor modern, funkcionális városépítészeti elveivel összhangban. Mind az előbbi keretében a Ion Davidescu építész vezette, bukaresti egyetemi tervező csapat, mind pedig az utóbbinál a Lechner Jenő, Rimanóczy Gyula vagy Warga László által megfogalmazott javaslatok radikális beavatkozásnak tekinthetők a történeti belvárosi környezetben.
14. Lásd Máthé Zoltán: *Studiul istoric de fundamentare pentru biserica ortodoxă Sf. Apostoli Petru și Pavel*. Arc Studio, Miercurea Ciuc, 2024.
15. Az egyik első, átalakított-megújított köztér a Romániához került országrészben a gyulafehérvári, új görögkeleti székesegyház körüli, amely Victor G. Ștefănescu (Stephănescu) tervei

alaján épül meg 1921–22-ben, de nem modern, hanem a román nemzeti stílusban. Hasonlóan történt mindez az egykori nagyváradi kis piactér (a későbbi Szent László tér, a mai Egyesülés tér) 1924-es átalakítási tervénél is: bár azt érett periódusában szintén a modern mozgalomhoz köthető román építész, Duiliu Marcu készíti el, mégis, a román nemzeti stílus jegyei a meghatározóak.

16. Az új ipari övezetek, gyártelepek gyakran a városok szélén vagy azoktól távolabb épülnek fel, mintegy önálló módon működő épületgyüttesekként, amelyekben esetenként térszervező elemként is megtalálható a torony. Erre jó példa az Octav Doicescu által 1937-38-ban tervezett, eredetileg repülőgép-, későbbi traktorgyár tornya Brassóban.

